

Vüsalə Cəbrayıl qızı Hüseynova
AMEA Gəncə Bölməsi
Elmi Kitabxanasının müdiri
Gəncə ş. H.Əliyev pr., 419
E-mail: vusala.huseyn.76@bk.ru

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN İRSİ ŞƏRQ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

Məqalədə, qeyd olunmuşdur ki, Şərq xalqlarının ədəbiyyatı uzun əsrlərdən bəri Nizaminin yaradıcılığının böyük təsirini hiss etmiş, Şərqin ən böyük şairləri Nizamidən poetik sənətkarlığın sirlərini öyrənmiş, onun “Xəmsə”sindən mövzular seçib götürmüş, şairin əsərlərindəki poetik obrazlardan, təşbih və istiarələrdən, yazıçının fəlsəfi fikirlərindən geniş surətdə istifadə etmişlər. Bu isə göstərir ki, Nizaminin ədəbi irsi o qədər geniş və hərtərəflidir ki, Şərq xalqları şairlərinin böyük bir nəslə ondan poetik sənətkarlığı öyrənmişdir.

Həmçinin, X-XII əsrlərdə Gəncədən olan ərəb dilində yazan şair Ömər Osman oğlu Gənci haqqında da geniş məlumat verilir. Bəzi mənbələrdə Ömər Osman oğlu Gənci Nizami Gəncəvinin dayısı kimi təqdim edirlər. Məqalədə, Misir alimi prof. M.Həsəneynin, ərəb tədqiqatçısı Məhəmməd Quneymi Hilalın Nizami Gəncəvi haqqında yazdıqları kitablar haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Şərq ədəbiyyatı, “Xəmsə”, poetik-fəlsəfi fikir, ədəbi irs

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə yüksək dəyəri olan əsərlər vermiş Azərbaycan şairi və bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində öz sözünü demiş nadir şəxsiyyətlərdəndir. Nizaminin parlaq irsi əsrlərdən bəri Şərqin misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerini qoruyub saxlamaqdadır.

Nizami Gəncəvi ömrü boyu dövrün mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən olan qədim Azərbaycan şəhəri Gəncədə yaşayıb yaratmışdır. Buna baxmayaraq onun Yaxın və Orta Şərqdə öz fəlsəfi-ictimai və bədii-estetik düşüncəsi ilə şöhrət tapmış “Xəmsə”si dünya poetik-fəlsəfi fikrinin zirvəsində dayanır və çox sayda olan davamçılarından ibarət böyük bir ədəbi məktəbin bünövrəsini qoymuşdur. Nizaminin ən məşhur kitabxana və muzeyləri bəzəyən əsərləri Şərq miniatür sənətinin inkişafına da təkan vermişdir.

Professor Y.E.Bertels çox haqlı olaraq qeyd edir ki, əgər təkcə Nizamini təqdim edən yazıçıların adlarını saymaq istəsək, “o zaman biz yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarının bütün tarixini şərh etməli olardıq”. Doğrudan da, Şərq xalqlarının ədəbiyyatı uzun əsrlərdən bəri Nizaminin yaradıcılığının böyük təsirini hiss etmişdir. Şərqin ən böyük şairləri Nizamidən poetik sənətkarlığın sirlərini öyrənmiş, onun “Xəmsə”sindən mövzular seçib götürmüş, şairin əsərlərindəki poetik obrazlardan, təşbih və istiarələrdən, yazıçının fəlsəfi fikirlərindən geniş surətdə istifadə etmişlər. Bu isə göstərir ki, Nizaminin ədəbi irsi o qədər geniş və hərtərəflidir ki, Şərq xalqları şairlərinin böyük bir nəslə ondan poetik sənətkarlığı öyrənmişdir [1, 8].

Nizami Gəncəvi intibah dövrü Azərbaycan və Şərq lirikasının, epik poemaların qüdrətli yaradıcısıdır. Dahi şairin “Sirlər xəzinəsi” (1174), “Xosrov və Şirin” (1180), “Leyli və Məcnun” (1188), “Yeddi gözəl” (1197) və “İsgəndərnamə” (1203) poemaları “Xəmsə” adı ilə tanınan möhtəşəm Beşlik poemalar dəstidir. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” – Beşlik poemalar dəsti Azərbaycan poeziyasının və ümumiyyətlə ədəbiyyatımızın zirvəsi olmaqla bərabər, Şərq

və Qərb ədəbiyyatının inkişafına da qüvvətli təsir göstərmiş ölməz sənət şedevrləridir. Hindistanda Əmir Xosrov Dəhləvi (XIII əsr) və Mərkəzi Asiyada Əbdürrəhman Cami (XV əsr), Özbəkistanda Əlişir Nəvai (XV əsr) Nizami Gəncəvinin mövzuları və ideyaları əsasında “Xəmsə” adlandırılan Beşlik poemalar yaratmışlar [2, 13].

Məlumdur ki, Nizami “Xəmsə” poemalarının başlanğıcında Allaha, Peyğəmbərə, Hökmdara və İnsana ünvanlanmış qəsidələr yazıb və elə bu ünvanların özü onun dünya görüşünün, fəlsəfi və sırf insani düşüncələrinin mündəricatını tamam aşkar edir. O, Qurani dərindən mənimsəmişdi, Həzrət Peyğəmbərin hədislərinin fəlsəfi məzmununa dərindən varmışdı və Nizaminin Hökmdar əməllərinə, İnsan əxlaq və mənəviyyatına münasibətinin əsasında da həyatın, yaşayışın, ümumiyyətlə, kainatın mənə və məzmunu ilə bağlı ali dəyərlər dayanırdı. Qeyd etdiyimiz kimi, filoloqların, şərqşünasların, tarixçilərin tədqiqatları göstərir ki, Cami, Dəhləvi, Nəvai, Marağayi, Hatifi, Behiştə və başqaları kimi böyük sənətkarlar öz “Xəmsə”lərini məhz Nizaminin “Xəmsə”sindən ruhlanaraq, təsirlənərək yaratmışlar. Arif Ərdəbili, Həqiqi, Ağqoyunlu Zəmiri, Nakam kimi Azərbaycan şairləri ilə bərabər, Hilali, Nami, Vəhsi Kirmani, Vüsal Şirazi, Əbdibəy Şirazi, Ruhul Əmin kimi görkəmli fars şairləri, özbək ədəbiyyatının Xarəzmi Qütb, Xarəzmi Süheyli, yaxud türkmən ədəbiyyatının Əndəlib kimi nümayəndələri ayrı-ayrı əsərlərini Nizami mövzuların da yazmışlar [3, 7].

Ərəb mənbələrində Gəncə şəhəri haqqında da dəyərli məlumatlar verilmişdir. Böyük alim əs-Səməani Əl-Ənsab “(Nəsəblər) kitabında yazır: “Əl-Cənzi Azərbaycanın məşhur şəhərlərindən biri Cənzəyə (Gəncəyə) mənsubdur”. O, Gəncəyə mənsub olan alimlərdən bir neçəsinin adını qeyd edərək onlar haqqında fikirlərini yazır. Bunlardan İbrahim ibn Məhəmməd əl-Cənzi, Abu Həfəs Ömər ibn Osman ibn Şueyb əl-Cənzini misal göstərmək olar. “Taudihu əl-Muşəbəh” (Şübhələrin aydınlaşdırılması) kitabında belə yazılır: “Əl-Cənzi, Cənzəyə mənsubdur, o, elə Gəncədir”. Eyni kitabın başqa bir səhifəsində “Əl-Cənzəvi Cənzəyə (Gəncə) mənsubdur” deyilir.

XIII-XIV əsrlərdə yaşamış coğrafiyaşünas alim əl-Qəzvini “Əsar ül-biləd və əxbər ül-ibəd” əsərində Azərbaycanın Gəncə şəhərindən söhbət açarkən yazır ki, Cənzə (Gəncə) gürcülərə yaxın, müsəlmanların yaşadıkları yenilməz, qədim, aran şəhərlərindən biridir, bolluq şəhəridir, xalqı dindar və xeyirxahdır. Xalqın əksəriyyəti silahdan istifadə edə bilir və s. O, Nizami Gəncəvidən söhbət açaraq deyir: “Dahi və müdrik şair Əbu Məhəmməd Nizami bu şəhərdəndir”. Qəzvini Əbu Məhəmməd Nizaminin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Sirlər xəzinəsi” və “Yeddi gözəl” kimi əsərlərinin olduğunu, “Xosrov və Şirin” əsərində, dini nəsihətlərdən, hikmətli kəlamlardan, atalar sözlərindən və gözəl hekayələrdən çox istifadə etdiyini yazır. O, bu əsərin səlcuqilər şahı Toğrul Ruslan oğlu üçün yazıldığı və sultanın da şeir və şairlərə diqqət yetirdiyi üçün Nizamiyə böyük hörmət qazandırdığını, insanlar arasında nüsxələri yayılaraq onu məşhurlaşdırdığını bildirir. “Leyli və Məcnun” əsərini isə Şirvan şahının istəyi ilə onun üçün yazdığını və bu əsərin analoqu olmadığını vurğulayır. Dahi şairin hicri tarixi ilə təqribən 590-cı (1194) ildə vəfat etdiyini qeyd edir [4].

Burada yeri gəlmişkən X-XII əsrlərdə Azərbaycanda ərəb dilində yazan şairlər “Əbu Həfəs” künyəsi ilə tanınan Ömər Osman oğlu Gəncidir ki, onun haqqında L.Orucova və Z.Şıxalibəyli yazırlar ki, bir çoxları güman edirlər ki, Ömər ibn Osman əl-Cənzi Nizami Gəncəvinin dayısı olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində bu haqda ilk məlumat İmamverdi Həmidova məxsusdur. Alim “Şair Gənci” məqaləsində Əbul-Kərim əs-Səmanın (1113-1167), Yaqut əl-Həməvinin, İzzəd-Din ibn əl-Əsirin (XII-XIII əsrlər), Muhəmməd əz-Zəbidinin təzkirələri əsasında bu az tanınmış şair haqqında məlumat vermişdir. Gəncinin Bağdad, Nişapur, Həmədan, Mərv kimi elm mərkəzlərində olduğunu, Bağdadda Əbu Müzəffər əl-Əbivərdinin, Həmədanda Əbdur-Rəhman əd-Duninin yanında oxuduğunu, 70-80 yaşlarında Mərvdə vəfat etdiyini göstərmişdir. Şairin ədəbi irsindən bizə ancaq 26 beytdən

ibarət şeir parçaları gəlib çatıb və bu şeir parçalarının əsas mövzusunun vətən həsrəti, dostları ilə bağlı düşüncələri təşkil edir [5, 118]. Əs-Səmani Əbu Həfs Ömər fəzilət sahibi, dindar, xoş rəftarlı bir şəxsiyyət kimi oxucularına təqdim edir. Bağdadda qaldığı müddətdə böyük alimlərlə dostlaşaraq onlardan elm öyrənmişdir. Əbu Həfs Ömər ədəb elminin sirlərini dərinləndirən mənimsəmək niyyəti ilə Bağdaddan sonra Həmədanda da bu alimin yanında təhsilini davam etdirmişdir. Sərxəsdə Əbu Həfslə görüşən əs-Səmani onun özündən eşitdiyi şeirlərindən parçalar yazmışdır. Yaqut əl-Həməviyə görə Əbu Həfs Bağdadda təhsil aldıqdan sonra vətəni Gəncəyə dönmüş, sonra isə ikinci dəfə Bağdada qayıtmışdır. Mərvdə onunla görüşən Yaqut əl-Həməvi "Kitab əl-Ənsab"da olmayan bəzi məlumatı özünün "Mucəmm əl-üdəbə" əsərində açıqlayır. Onun ölüm tarixini göstərən əs-Səmanın məlumatına əlavə olaraq Yaqut əl-Həməvi Əbu Həfsin yetmiş yaşında vəfat etməsini yazır. Bundan başqa əl-Cənzi haqqında aşağıdakı ifadələr də ona mənsubdur: "...Ömər əl-Cənzi iti ağıl ilə seçilir... Allah qarşısında çox mömin idi...bir çox əsərlər yazmış, özünün şərhini diqtə etməyə başlamışdı, əgər bunu tamamlasaydı, misli olmazdı... o məni vəsf etmişdi (ənşədəni)" və s. Ömər əl-Cənzi Nişapurda Nizamülmülkün oğlu Fəxrülmülkün (v.e.1106-cı ildə) uşaqlarına dərs demişdi [6, 257].

Müdrək şair Nizaminin hələ sağlığında Yaxın Şərq xalqları onun əsərlərinin ümumibəşəri əhəmiyyətini dərk etmişdilər. Çünki bu yaradıcılıq Şərq bədii və ictimai fikrinə mühüm təsir göstərmişdir. Nizami irsinin ərəb ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi hər zaman tədqiq olunurdu, XX yüzillikdə isə xüsusilə məhsuldar olmuşdur.

Misir alimi prof. M.Həsəneynin "Nizami əl-Kəncəvi şairul-fadiləti. Asruhu va biətuhu va şiruhu" ("Fəzilət şairi Nizami Gəncəvi. Dövrü, mühiti və poeziyası") əsəri ərəb nizamişünaslığında yeni bir hadisə hesab etmək olar. Müəllif Nizami irsinin öyrənilməsi haqqında məlumat verir, onun dövrü və mühitin ictimai-siyasi durumundan bəhs edir. O, dövrün xüsusiyyətlərini iki aspektdə təqdim edir: 1) siyasi, ictimai, ədəbi və dini baxımdan; 2) şairin boya-başa çatdığı Gəncə mühiti və ailəsi ilə bağlılığı baxımından. Həsəneynin ilkin mənbələrə əsasən verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, mətin iradəli insanların yaşadığı mühitdə böyüyüb tərbiyələnmiş Nizami əsərlərində əxilərin xarakterindəki əməksevərlik ruhundan təsirlənmiş, zülmə və zalimə boyun əyməməyi təbliğ etmişdir. Şairin əsərlərində aşılana zəhmətə dəvət ruhu həmin təsirin nəticəsi kimi başa düşülməlidir.

Professor M.Həsəneyn Nizaminin islam dini tərbiyəsi ruhunda böyüdüyünü, çağında mövcud olan dini-əxlaqi fikirlərin çevrəsində yaşadığını göstərir. Şair düşüncələr aləmində olmağa üstünlük vermiş, Allahı sevən bir insan kimi könül və qəlb aləmini dərk etməyə çalışmışdır. Həqiqətən, Nizaminin əsərlərindən aydın olur ki, onun düşüncələri ağıl və qəlb süzgəcindən keçmişdir. Şair islam dininin idrak təliminə əsaslanır, eyni zamanda Aristoteli öyrənir. Həsəneyn haqlı olaraq, Nizamini "fəzilət şairi" adlandırmışdır. O, böyük şair və mütəfəkkiri "möhkəm əxlaqlı" ("zu xulqin qavimin"), "hətta rəqiblərinə qarşı dözümlü bir insan" ("mutəsamihun hətta mə adaihi"), ailədə vəfali ər və qayğıkeş ata kimi oxuculara tanıdır.

Ərəb tədqiqatçıları arasında Məhəmməd Quneymi Hilal ədəbiyyatların müqayisəli öyrənilməsi baxımından ilk dəfə olaraq Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı haqqında fikir söyləmişdir. O, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq sahəsində əsaslı tədqiqatlar aparmış, Şərq və Qərb dünyasında ədəbi-estetik fikirlərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə dair dəyərli işlər görmüşdür. Alimin bu sahədəki fəaliyyəti "Müqayisəli ədəbiyyat" ("Əl-ədəbul-muqarənu") əsəri ilə yanaşı, "Üzrilik və sufilik arasında sentimental həyat" ("Əl-həyatul-atifiyyətu beynə-uzriyyəti vassufiyyəti"), "Farsdilli şeirdən seçmələr" ("Muxtaratun minəş-şiril-farisiyyi"), "Müqayisəli ədəbi tədqiqatlarda humanizm nümunələri" ("Ən-nəmazicil-insaniyyəti fidirəsatil-ədəbiyyətilmuqarənəti") adlı kitablarında əksini tapmışdır. Hilal Nizaminin məsnəvi

yaradıcılığında rolunu düzgün qiymətləndirərək yazır: Nizami bu sahədə xüsusi istedadı və gözəl sənətə malik olmuş, məsnəvi şeirini mükəmməl bir mərhələyə çatdırmışdır [7].

Beləliklə, aydın olur ki, Şərqi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin bir çoxu Nizami Gəncəvinin irsindən bəhrələnərək, onun fəlsəfi fikirlərindən ruhlanaraq yazıb-yaratmışlar. Nizami Gəncəvi milliyyət olaraq Azərbaycan şairi olsa da, onun yaradıcılığı insanlıq ideyaları özündə təcəssüm edən ümumbəşəri şairdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı.-Bakı, 1964 . səh.160
2. Həbibbəyli İ. Ədəbiyyat Fətəhi və əbədiyyatın fətəhi. // “Ulduz”, №10 (629) oktyabr, 2021
3. Elçin. Cism ilə ruhun vəhdəti. Nizami Gəncəvi haqqında söz// “Ulduz”, №10 (629) oktyabr, 2021
4. Nəsirov S. Nizami Gəncəvi ərəb mənbələrində <http://old.xalqgazeti.com/az/news/culture/55118>
5. Əlizadə Ə. Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələrinin görkəmli tədqiqatçısı, kamil şərqsünas alim İmamverdi Həmidov–80// Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Poetika.izm, 2021, № 2.-səh.118
6. Əliyeva N. Azərbaycanda islam mədəniyyəti (VIIXIII). Bakı: “Elm və təhsil”, 2017 - 488 səh.
7. Həmidov İ. Nizami Gəncəvi irsi ərəb alimlərinin araşdırmalarında // “Ədəbiyyat qəzeti”, 2021, Xüsusi buraxılış, 09 oktyabr

УДК 82-1. 512. 162

В.Дж.Гусейнова
Гянджинское отделение НАНА
Директор научной библиотеки

НАСЛЕДИЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В ВОСТОЧНОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Низами Гянджеви, восточная литература, «Хамсе», поэтико-философская мысль, литературное наследие

В статье отмечается, что литература восточных народов на протяжении многих веков ощущала большое влияние творчества Низами, величайшие поэты Востока учились у Низами секретам поэтического ремесла, выбирали темы из его произведения «Хамсе», образы, метафоры из творчества поэта, а также широко использовали философские идеи писателя. Это свидетельствует о том, что литературное наследие Низами настолько широко и всеобъемлюще, что огромное поколение поэтов народов Востока учились у него поэтическому искусству.

Также даны обширные сведения об Омаре Осман оглы Гянджи – поэте, писавшем на арабском языке из Гянджи в X-XII веках. В некоторых источниках Омар Осман оглы Гянджа представлен как дядя Низами Гянджеви. В статье также приводятся сведения о книгах египетского ученого проф. М. Хасанейна и арабского исследователя Мухаммада Гунейми Хилала о Низами Гянджеви.

THE LEGACY OF NIZAMI GANJAVI IN EASTERN LITERARY CRITICISM
SUMMARY

Key words: Nizami Ganjavi, oriental literature, “Khamse”, poetic and philosophical thought, literary heritage

The article notes that the literature of eastern peoples for many centuries felt the great influence of Nizami’s work, the greatest poets of the East learned from Nizami the secrets of the poetic craft, chose themes from his work “Khamse”, images, metaphors from the poet’s work, and also widely used philosophical ideas writer. This indicates that Nizami’s literary heritage is so broad and comprehensive that a huge generation of poets of the peoples of the East learned the art of poetry from him.

Extensive information is also given about Omar Osman oglu Ganja, a poet who wrote in Arabic from Ganja in the 10th-12th centuries. In some sources, Omar Osman oglu Ganja is presented as the uncle of Nizami Ganjavi. The article also provides information about the books of the Egyptian scientist prof. M. Hasanein and Arab researcher Muhammad Ghuneymi Hilal about Nizami Ganjavi.

Daxil oldu: 05.10.2023-cü il